

УДК 341.61

О. В. ГОЛОВКІН

Олександр Васильович Головкін, доктор юридичних наук, професор Національної академії прокуратури України, старший радник юстиції, почесний працівник прокуратури України, заслужений юрист України

ЗВИЧАЙ ЯК ДЖЕРЕЛО СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Шлюбно-сімейні відносини більше, ніж будь-яка інша сфера правового регулювання, пов'язані зі звичаєвим правом. В Україні тривалий час, аж до кінця XIX ст., звичаєве право було основним засобом регулювання взаємовідносин між людьми, зокрема у родинному побуті. Багато звичаїв і обрядів українці зберегли дотепер. Саме норми звичаєвого права покладені в основу формування сучасного сімейного права.

Дослідженню правових звичаїв загалом, і зокрема сімейних, в Україні присвячено небагато юридичних праць. Домінують роботи історичного, етнографічного характеру, дослідження у сфері культури і побуту населення на території України, а також наукові розвідки з історії держави і права України. Важливе значення мають праці дослідників і збирачів народних звичаїв XIX – початку XX ст., а саме: П. Чубинського, І. Оршанського, М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, В. Мухіна, А. Костяківського, Н. Полонської-Василенко, а також сучасних науковців А. Пономарьова, М. Гримич, О. Івановської та ін.

Юридичний (правовий) звичай – це правова норма, яка встановилася без втручання публічної влади внаслідок тривалого та регулярного застосування одних і тих самих правил до однорідних випадків життя. Звичаєве право, яке складалося зі звичаїв, було історично першою, найтісніше пов'язаною з життям формою позитивного права. Між тим, найбільш розвиненими формами все ж вважається право суддів і право законодавця, на базі яких склалися дві типові системи права: прецедентна система (у вигляді загального права – Велика Британія, США) і законодавча у своїй основі система країн континентальної Європи (у вигляді романо-германського права – Франція, Німеччина тощо).

Звичай, як правило, за сучасних умов не вважається джерелом права. Але в сучасному сімейному праві, як і в цивільному, звичай розглядається як джерело права. Так, відповідно до ст. 11 Сімейного кодексу (далі – СК) України при вирішенні сімейного спору суд, за заявою заінтересованої сторони, може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства¹.

Правовим звичай стає тоді, коли він одержує санкцію (офіційне схвалення) держави. Правовими ставали не всі звичаї, а тільки такі, які відображали тривалу правову практику і відповідали моральним засадам даного суспільства. Санкціонування звичаю відбувається двома основними способами: а) шляхом визнання його судовою, господарською, адміністративною практикою і використання як основи судового рішення; б) шляхом відсилання до нього у нормі закону. Разом із тим у Великій Британії місцевий звичай вважається правовим, якщо він діє «з незапам'ятних часів», тобто склався до 1189 року. Звичай може набувати правового характеру і внаслідок визнання його «своїм» певною етнічною спільнотою, племенем, кастою та ін. Те, що сучасний юрист не визнає правом, розглядається як таке з традиційних позицій. Внаслідок санкціонування звичай набуває загальнообов'язкового характеру і його виконання гарантується державою.

Правовим звичаєм властиві такі ознаки: 1) формуються самим суспільством; 2) виникають спонтанно, стихійно; 3) це неписані правила поведінки (іноді усна форма звичаю ускладнювала доведення в суді факту його існування, тому з часом певна частина звичаїв набула письмового характеру); 4) можуть застосовуватися на рівні як окремих соціальних груп (локальні), так і нації, народу (загальні); 5) мають безперервний і однаковий характер додержання; 6) їх змістом є визначені правила поведінки; 7) є консервативними за своєю природою (закріплюють результати тривалої суспільної практики і можуть відбивати як загальні

моральні, духовні цінності народу, так і деякі забобони); 8) тісно пов'язані з релігійними і традиційними нормами.

Звернемося до історії звичаєвого регулювання шлюбно-сімейних відносин. За часів Київської Русі сімейні відносини мали патріархальний характер, що утвердився завдяки монополізації чоловіком, як главою сім'ї, приватної власності і регулювалися як нормами звичаєвого права, так і чинним княжим законодавством, а після запровадження християнства – ще й церковними уставами². Шлюбно-сімейне право дохристиянської доби допускало багатоженство, купівлю, викрадення і приведення нареченої. Відомо, що до хрещення князь Володимир Великий мав 5 дружин і близько 800 наложниць.

Після прийняття християнства сімейне право розвивалося в Київській Русі відповідно до візантійського канонічного права. Проте якщо візантійські джерела трактували шлюб як звичайний договір, то для церкви шлюб – не договір, а таїнство. Установлювалася одношлюбність (моногамія)³. Християнське право вступало у конфлікт зі звичаями дохристиянської доби і визнавало шлюби освячені церквою, обрядом вінчання. Церква прагнула відмінити весільні обряди, що існували раніше, щоб люди брали шлюб лише за церковним обрядом і забули дохристиянські звичаї. Але поряд із обрядом вінчання все ж таки збереглися дохристиянські весільні звичаї і традиції. На думку М. Владимирського-Буданова, в XVI–XVII ст.ст. поряд із шлюбами «вінчаними» визнавали й «невінчані», але здійснені згідно зі звичаєвими нормами та з дотриманням весільної обрядовості. Усі права членів сім'ї, створеної внаслідок такого шлюбу, визнавалися так само, як і членів сімей, заснованих на церковному шлюбі. Весільні обряди, що дійшли до нашого часу, є найбільш достовірними і точними історичними свідченнями про давньоязичницьку релігійну форму укладення шлюбу⁴.

Отже, утворення сім'ї з укладенням законного шлюбного союзу завжди вимагало публічного здійснення шлюбного ритуалу, що склався історично і переходив із покоління в покоління. За формою це були обрядодії, що склалися в дохристиянський час і збереглися в добу християнства: сватання, оглядини, заручини і, власне, весілля. Усі ці обряди, які за звичаєм мали юридичні наслідки, здебільшого збереглися і до сьогодні.

Аж до початку XX ст. характерним для українців є одруження в ранньому віці: звичайний вік нареченого становив 18–19 років, а нареченої – 16–17 років. За часів Київської Русі шлюбний вік визначався згідно з візантійським законодавством і становив для юнаків 14–15 років, а для дівчат – 12–13 років. Литовський статут 1566 р. встановлював шлюбний вік для дівчини з 15 років, для юнаків – з 18 років. Але згодом III Статут 1588 р. знову понизив шлюбний вік жінки до 13 років. Така подія підтверджує те, що Великі князі литовські, проголосивши принцип: «старовини не рухати, новини не заводити», цим не лише підтвердили українським землям звичаєве право, а й сприяли його розвитку⁵. Звід законів цивільних (X том Зводу законів Російської імперії) визначає граничні вікові рамки для вступу у шлюб: заборонено вступати у шлюб особам чоловічої статі, яким не виповнилося 18 років, а жіночої – 16 років; а також особам, які мають понад 80 років від народження⁶.

Ще однією важливою традицією для укладення майбутнього шлюбу було отримання батьківського благословення. Дослідники XIX ст. акцентують увагу на тому, що в Україні батьки, як правило, прислухалися до вибору своїх дітей. Так, наприклад, П. Чубинський наводить наступний звичай: батьки, коли бачили, що сину вже час одружуватися, сповіщали його про це і пропонували наречену. Якщо це не та дівчина, яку він обрав собі сам, то він просив батьків не губити його і дозволити одружитися на дівчині, обраній ним. У більшості випадків батьки погоджувалися виконати бажання сина⁷.

Отже, попри свободу вибору наречених, прийнято було одружуватися тільки з дозволу батьків. Закохані приходили до батьків за благословенням. Якщо ж молоді одружувалися таємно або всупереч волі батьків, то вони зазвичай каралися позбавленням приданого, спадщини тощо. Навіть у Зводі законів цивільних Російської імперії закріплено заборону вступати у шлюб без дозволу батьків, опікунів та піклувальників⁸. Без батьківської згоди шлюб не міг стати дійсним, а якщо й бували такі шлюби, то це вважалося аномалією⁹. Тому, хоча молоді дуже часто самі обирали собі наречених, остаточне рішення завжди було за батьками. Саме домовленість між батьками молодих про намір одружити дітей була тією базою, на основі якої складалася всі подальші договірно-зобов'язальні відносини.

Така домовленість ставала приводом для сватання, коли батьки або родичі молодого засилали сватів (посередників) до родини молодої з пропозицією про шлюб. Якщо батьки молодої відповідали згодою на таку пропозицію, то зазвичай укладалася угода. У XVI–XVII ст.ст. такі угоди почали укладатися в письмовій формі і називалися «змовними листами», або «шлюбними інтерцизами». У цих угодах сторони домовлялися, що один із контрагентів повинен видати дочку (сестру), а інший повинен з нею одружитися в призначений день¹⁰. Одним із давніх звичаїв сватання, що зберігся у західних регіонах України аж до початку XX ст., була шлюбна пропозиція дівчини до парубка. «Дівчина було прийде в хату де вона назнає собі парубка, покладе хліб на столі і сяде на лаві. То був знак, що вона хоче заручитися з господарським сином. Як до неї господар не промовляв і слова, то був знак, що його син не хоче женитися з нею, але кажуть, що люди мали за гріх давати гарбуза дівчині»¹¹.

Як традиційний звичай, після сватання відбувалися оглядини, коли батьки нареченої приходили до помешкання, де житиме майбутня сім'я, і оцінювали майновий стан нареченого. Якщо родину молодої щось не влаштувало в господарстві молодого, вона могла розірвати попередню домовленість про майбутній шлюб. Така відмова не тягнула за собою жодних юридичних наслідків для нареченої. Траплялося, що батьки нареченої відмовлялися від оглядин, якщо вони, наприклад, добре були обізнані про родину і госпо-

дарський стан майбутнього чоловіка своєї дочки. У такому разі сватання вважалося закінченим, і розпочинався наступний етап – заручини.

Заручини – це дуже важливий в юридичному значенні акт. Інколи, як зауважує І. Терлюк, заручини могли відбутися ще у дитячому віці майбутнього подружжя. Якщо в сім'ї було кілька дівчат, то обов'язково слід було видати заміж старшу, а потім наступну за віком¹². Під час заручин домовлялися про розподіл витрат на підготовку весілля, весільні подарунки, посаг нареченої та частку сина у разі відділення молодої сім'ї від батька тощо. Вже в добу Литовсько-Руської держави після сватання і заручин представники нареченого та нареченої укладали шлюбний договір, у якому визначався посаг (придане) нареченої і віно, що записувалося нареченим своїй майбутній дружині для забезпечення її посагу. У ст. 1 розділу IV Статуту 1529 р. сказано, що сума віна повинна бути подвійною у відношенні до приданого, але не перевищувати 1/3 вартості майна чоловіка¹³. У деяких місцевостях України після заручин молоді вже не мали права відмовитися від весілля, що свідчить про важливість цього обряду зі звичаєво-правового погляду¹⁴.

Після заручин розпочиналася активна підготовка до весілля, і якщо угода про майбутній шлюб на цьому етапі з якихось причин розривалася, то це вже тягнуло за собою певні санкції для сторони, яка відмовилася. Зокрема на неї покладался обов'язок відшкодувати витрати на пригостання під час сватання і заручин, подарунки та приготування до весілля. Крім того, у XIX столітті вже існувала практика відшкодування і моральних збитків, так звана «плата за безчестя», або «штраф за сором». У Полтавській губернії, на Поліссі було заведено, що у випадку, якщо від шлюбу відмовляються не пізніше, ніж через день після сватання, то позов за збитки і безчестя волосним судом не приймався¹⁵. Тому весілля намагалися зіграти якнайскоріше після заручин.

Весілля зазвичай грали восени від Покрови (14 жовтня) до Пилипівського посту (28 листопада) або взимку від Хрещення (19 січня) до Масниці. Передвесільні дії починалися з відправлення молодого і молодої на «запросини». Запрошували звичайно всіх родичів та сусідів. Обов'язковою обрядовою дією було прощання нареченого і нареченої зі своєю свободою, акт їх відокремлення від несімейної групи молоді. Церковне вінчання проводили іноді в один день з весіллям, іноді заздалегідь, але воно не було головною дією шлюбу. Якщо весілля чомусь відкладалося, звичай не дозволяв вінчаним жити разом¹⁶. Лише у 1744 р. було видано указ, згідно з яким молоді повинні були жити після вінчання сукупно, не чекаючи весілля. Брати вінчаний шлюб за церковними канонами можна було тричі за життя. Однак за давньоруськими звичаями, кодифікованими Литовським статутом 1526 р., та Магдебурьським правом «вільно кожному одружуватися стільки разів, скільки забажає, поки без жони зоставатися не зможе чи не схоче, хоча б їх умерло у нього три чи чотири; так само й жінці по смерті чоловіків своїх вільно піти заміж за іншого»¹⁷. Це ще раз акцентує, що за часів Литовсько-Руського князівства, не втрачаючи свого значення «таїнства», шлюб набуває щоразу яскравіших ознак правового договору¹⁸.

Під час укладення шлюбного договору вже остаточно встановлювався посаг нареченої та віно, що його вносив наречений. Посаг переходив у володіння родини, але віно залишалося назавжди власністю дружини, що робило її матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало жінку на випадок смерті чоловіка. Але з поширенням російського законодавства дружина втратила право вільно розпоряджатися своїми речами, а одруження з чоловіком іншого стану змінювало і її соціальний стан. У Зводі цивільних законів було закріплено обов'язок нареченого повідомити священника свого приходу під час укладення шлюбу про своє ім'я, чин та становище, а також ім'я та соціальне становище нареченої (ст. 22), а також було встановлено, що головним доказом укладення шлюбу є приходська (метрична) книга (ст. 31)¹⁹.

Короткий історичний аналіз звичаїв і законодавчих актів у сфері регулювання сімейних відносин дає змогу зробити висновок, що звичаєво-правові норми і традиції завжди існували одночасно з діючим на певних етапах розвитку української держави законодавством, а інколи і всупереч йому. Хоча за певних історичних подій, які загрожували цілковитою втратою звичаїв та традицій українського народу щодо укладення шлюбів, давні традиції все ж збереглися та дійшли, нехай і не у первинному вигляді, й до наших днів. Вони увібрали лише позитивні сторони відносин, які формувалися віками та передавалися із покоління в покоління. На нашу думку, збереження звичаїв та традицій у різних аспектах життя українського народу, зокрема в сімейних обрядах (наприклад, звичаїв щодо укладення шлюбу), дає змогу відродити унікальність і автентичність української правової культури та відтворити традиції й звичаї у сучасному праві України.

Нині в українському законодавстві звичаю відведено певну роль у регулюванні суспільних відносин. Звичай визнається регулятором у цивільних, сімейних, господарських правовідносинах.

На можливість урегулювання сімейного спору за допомогою звичаю вказує ст. 11 СК України, згідно з якою суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства²⁰.

Крім загальної норми щодо можливості застосування звичаїв, СК України передбачає й деякі спеціальні норми стосовно конкретних питань. Так, відповідно до законодавства України особа може мати подвійне прізвище, а поєднання більше двох прізвищ не допускається. Викнятком є випадки, коли інше впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений (ч. 2 ст. 35 СК України)²¹. Те ж саме стосується й імені дитини. Відповідно до ч. 2 ст. 146 СК України дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати і (або) батько²².

У ст. 28 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України зазначається, що ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або

звичаю національної меншини, до якої вона належить²³. Так, до імені громадян України – представників деяких східних національностей додається слово «огли», що означає чоловічу стать. Застосування такої «прис-тавки» є звичаєм національної меншини, тому органи реєстрації актів цивільного стану не вправі відмовляти у реєстрації такого імені дитини.

Отже, сімейне законодавство також визнає звичай джерелом права, вказує на такі види звичаїв, як місцеві звичаї та звичаї національних меншин, визначає умови застосування звичаїв: їх несуперечливість законодавству й моральним засадам суспільства, а також заява заінтересованої сторони. При цьому Сімейний кодекс акцентує увагу на тому, що застосування звичаїв при вирішенні сімейних спорів судом – це є право суду, а не обов'язок.

Отже, ст. 11 СК України надає можливість суду враховувати звичаї при вирішенні сімейних спорів. СК не надає визначення звичаю. Разом з тим, відповідно до ст. 7 ЦК, звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин²⁴. Таким чином, у ст. 11 СК України йдеться про врахування судом певних правил поведінки, які в силу традицій, релігійних норм тощо є усталеними та виконуваними в тій чи іншій сфері сімейних відносин. До такого роду звичаїв можна віднести, наприклад, заручини або надання викупу за наречену. Ця стаття говорить тільки про два види звичаїв: місцеві звичаї та звичаї національних меншин. Водночас, якщо інший звичай (наприклад, релігійний) не суперечить законодавству або моральним засадам суспільства, він також може бути врахований судом при вирішенні сімейних спорів.

Стаття 11 СК України містить ряд критеріїв можливості застосування звичаїв при вирішенні сімейного спору.

По-перше, звичай застосовується за заявою заінтересованої сторони. Це може бути як чоловік або дружина, так і вони разом або інші особи, які є стороною у сімейному спорі (наприклад, батьки у спорах про надання їм утримання). Заінтересована особа має подати до суду відповідну заяву про застосування звичаю, пояснивши, про який звичай йдеться і для чого він має бути застосований. Слід зазначити, що інші учасники спору можуть бути проти застосування звичаю до врегулювання їхнього спору. У такому разі суд має враховувати аргументи всіх сторін, приймаючи рішення про застосування звичаю.

По-друге, якщо сторона сімейного спору просить застосувати звичай національної меншини, як мінімум, вона сама або вона та інші суб'єкти спору мають належати до такої національної меншини, що має доводитися. Не може бути застосований звичай національної меншини до розгляду сімейного спору між сторонами, жодна з яких не належить до такої національної меншини.

По-третє, застосовуватися можуть тільки ті звичаї, які не суперечать вимогам Сімейного кодексу України, іншим законам та моральним засадам суспільства. Статтею 92 Конституції України встановлено, що виключно законами України визначаються основи шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства. Отже, наприклад, при розгляді спору суд не може враховувати звичай полігамії, властивий деяким східним народам, оскільки українське законодавство засноване на визнанні виключно моногамного шлюбу (ст. 25 СК України).

Породжує певні питання вказівка ст. 11 СК України на обов'язкову відповідність звичаю моральним засадам суспільства, оскільки поняття «моральні засади суспільства» також є категорією звичаєвого права. Скоріше за все у цій статті йдеться про надання переваги загальносуспільним звичаям перед звичаями локальними.

Як бачимо, звичаї продовжують відігравати певну роль у регулюванні суспільних відносин в Україні. Їхня роль значно вужча, ніж та, що відіграють інші джерела права, такі як нормативно-правові акти, договори. За юридичною силою звичаї поступаються останнім. Звичай можуть застосовуватися лише тоді, коли вони не суперечать законодавству, договору, моральним засадам суспільства. Водночас багато звичаїв знайшли своє закріплення в правових нормах. І даний факт також є підставою вважати звичай важливим джерелом права.

¹ Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.

² *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект: Навч. посіб. / О. П. Івановська – К.: ЕксОб, 2002. – С. 172.

³ *Іванов В. М.* Історія держави і права України: Навч. посіб. / В. М. Іванов. – К.: Атіка, 2003. – С. 53.

⁴ *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права / М. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 414.

⁵ *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – Т. 1. До середини XVII століття / Н. Полонська-Василенко – К.: «Либідь», 1995. – С. 406.

⁶ *Іванов В. М.* Практикум з історії держави і права України / В. М. Іванов. – К.: МАУП, 2006. – С. 306.

⁷ *Чубинський П. П.* Мудрість віків (українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. / П. П. Чубинський. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 2. – С. 78.

⁸ *Іванов В. М.* Практикум з історії держави і права України / В. М. Іванов. – К.: МАУП, 2006. – С. 306.

⁹ *Чубинський П. П.* Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений / П. П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. VI. – С. 38.

¹⁰ *Івановська О. П.* Вказана праця / О. П. Івановська. – К.: ЕксОб, 2002. – С. 183.

¹¹ *Наулко В. І.* Культура і побут населення України / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко. – К.: Либідь, 1993. – С. 181.

¹² *Терлюк І. Я.* Історія держави і права України (До-новітній час): Навчальний посібник / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – С. 119.

¹³ Іванов В. М. Історія... / В. М. Іванов – К.: Атіка, 2003. – С. 83.

¹⁴ Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – поч. XX ст. / М. В. Гримич – К.: Арістей, 2006. – С. 347.

¹⁵ Там само. – К.: Арістей, 2006. – С. 348.

¹⁶ Українська і зарубіжна культура. Навч. посіб. / Ред. К. В. Заблоцька. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. – С. 372.

¹⁷ Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI и XVII вв. / О. Левицкий // Киевская старина, 1990. – № 1. – С. 139.

¹⁸ Іванов В. М. Вказана праця.

¹⁹ Іванов В. М. Практикум... / В. М. Іванов – К.: МАУП, 2006. – С. 307.

²⁰ Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

²⁴ Там само.

Резюме

Головкін О. В. Звичай як джерело сімейного права України: історія та сучасність.

Досліджено сутність та особливості звичаю як джерела сімейного права України. На підставі історичного аналізу звичаїв і законодавчих актів у сфері регулювання сімейних відносин доведено, що правові звичаї і традиції завжди існували одночасно з діючим на певних етапах розвитку Української держави законодавством. Проаналізовано правові норми, якими легалізовано звичай як важливе джерело сімейного права України.

Ключові слова: звичай, правовий звичай, звичаєве право, традиція, сімейне право, джерело права, сімейні правовідносини, Сімейний кодекс України.

Резюме

Головкин А. В. Обычай как источник семейного права Украины: история и современность.

Исследованы сущность и особенности обычая как источника семейного права Украины. На основании исторического анализа обычаев и законодательных актов в сфере регулирования семейных отношений доказано, что правовые обычаи и традиции всегда существовали одновременно с действующим на определенных этапах развития Украинского государства законодательством. Проанализированы правовые нормы, которыми обычай легализован как важный источник семейного права Украины.

Ключевые слова: обычай, правовой обычай, обычное право, традиция, семейное право, источник права, семейные правоотношения, Семейный кодекс Украины.

Summary

Golovkin A. Custom as a source of family law of Ukraine: past and present.

Investigated the nature and characteristics of family custom as a source of law in Ukraine. Based on historical analysis, customs and laws in the regulation of family relations is proved that the legal customs and traditions have always existed simultaneously with the current at certain stages of development of the Ukrainian state law. Analyzes the legal norms that custom legalized as an important source of family law in Ukraine.

Key words: custom, legal custom, customary law, tradition, family law, source of law, family relationship, Family Code of Ukraine.

Отримано 15.04.2014

УДК 346.2:338.48

V. I. GOSTYUK

Василь Іванович Гостюк, кандидат юридичних наук, доцент Київського університету туризму, економіки і права

ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАДАННЯ ТУРИСТИЧНИХ ПОСЛУГ

Світова туристична індустрія в останні роки стикається з постійно зростаючим рівнем конкуренції між країнами як всередині свого регіону, так і за його межами. Передусім про це свідчать щоразу ширші, часто агресивні заходи рекламного впливу при просуванні свого туристичного продукту на зовнішніх ринках.

Туристичний попит і туристична пропозиція залежать від ряду таких мінливих факторів, як економічний і фінансовий розвиток, вплив правової політики, що проводиться державою, демографічних та соціальних змін, розвитку інноваційних технологій. Посилення конкуренції як на ринку туристичного попиту, так і на ринку туристичної пропозиції є однією з істотних тенденцій розвитку світового туризму.